ANNEKSIYASIZ BILVOSITA BOSHQARUV: ROSSIYA IMPERIYASINING XIVA XONLIGI SIYOSIY BOSHQARUVIGA TA'SIRI (1873–1920)

Xaydarov Temur Jahongir o‘g‘li
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

Annotatsiya. Tezisda Gandimiyon shartnomasidan (1873) keyin Rossiya imperiyasi Xiva xonligining siyosiy boshqaruviga qanday ta'sir ko‘rsatgani tahlil qilingan. Rossiya xonning rasmiy hokimiyatini saqlab qolib, xonlikni tashqi siyosatni nazorat qilish, hududiy va moliyaviy yuklar, transport va savdodagi qaramlik hamda harbiy yordam orqali o‘ziga bog‘lagani asoslangan. Bu tartib konservativ saroy boshqaruvini saqlab qoldi va 1917–1918-yillarda Rossiya tayanchi susayganda xonlik ichki ziddiyatlarni hal eta olmadi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, Rossiya protektorati, Gandimiyon shartnomasi, bilvosita boshqaruv, Amudaryo bo‘limi, Junaidxon, jadidchilik.

Kirish

1873-yildan keyin Xiva xonligi Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilmadi. U ichki boshqaruvda o‘z xoniga ega bo‘lib qoldi, tashqi siyosatda esa vassalga aylandi. Rus manbalarida xonlik ko‘pincha “vassal xonlik” deb atalgan, tarixshunoslikda esa “protektorat” atamasi keng qo‘llaniladi. Shartnoma an'anaviy ravishda Xiva ustidan rus protektoratini rasmiylashtirgan hujjat sifatida baholanadi. Bunday maqom imperiyaga xonlikni bevosita boshqarish xarajatlarisiz uning hududi va resurslaridan foydalanish imkonini berdi. Tezisda bu ta'sir qaysi yo‘nalishlar orqali amalga oshgani va u xonlikning siyosiy tuzumiga qanday tegishi o‘rganiladi.

Manbalar va usul

Tezis ikkilamchi adabiyot va shartnoma qoidalarining sifat tahliliga asoslangan bo‘lib, ta'sir yo‘nalishlarini qiyoslash tarzida tuzilgan. U muallif tayyorlagan bob matniga tayanadi. Mazkur bobning sahifa osti havolalari ushbu variantni yozish paytida mavjud bo‘lmagani uchun adabiyotlar ro‘yxatini muallif topshirishdan oldin tiklashi kerak [adabiyotlar qo‘shiladi]. Tezis uchun arxivda ishlanmagan.

Xonlikning ichki tuzilishi

Xonlik mutlaq monarxiya bo‘lib, uni Qo‘ng‘irotlar sulolasi boshqargan. Xon huzurida mehtar, qushbegi, devonbegi kabi oliy amaldorlardan iborat kengash maslahat bergan, biroq yakuniy qarorni xonning o‘zi chiqargan. Mehtar an'anaga ko‘ra o‘troq (sart) aholidan, qushbegi esa o‘zbek urug‘lari zodagonlaridan tayinlangan; bu ikki guruh o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qilgan. Mansablar ko‘pincha muayyan xonadonlar ichida o‘tgani uchun boshqaruvda qarindosh-urug‘chilik va shaxsiy sadoqat ustun bo‘lgan.

Soliq yuki og‘ir edi: xonlikda soliq va majburiyatlarning qariyb 25 turi mavjud bo‘lib, asosiy daromad manbai yer solig‘i hisoblangan. Dehqonlar kanallarni tozalash va ta’mirlash uchun qazuv majburiyatini ham bajargan. Protektorat davrida bu yuk yanada oshdi: Rossiyaga to‘lanadigan tovon, unumdor yerlarning bir qismi Rossiyaga o‘tishi, saroy xarajatlarining o‘sishi va amaldorlarning suiiste’mollari buning sabablari edi. Yerlar yirik yer egalari, savdogarlar va ruhoniylar qo‘lida to‘plana borib, ko‘plab dehqonlarni chorikorlikka majbur qildi.

Rossiya ta’sirining yo‘nalishlari

1-jadvalda Rossiya xonlik boshqaruviga ta’sir ko‘rsatgan mexanizmlar jamlangan.

1-jadval.

Rossiyaning Xiva xonligiga ta’sir mexanizmlari

Yo‘nalish	Mazmuni	Xonlik uchun oqibati
Tashqi siyosat	Boshqa davlatlar bilan mustaqil aloqa va ruxsatsiz harbiy harakatni taqiqlash	Xalqaro sub’ekt sifatida mustaqillikning yo‘qolishi
Hududiy	O‘ng qirg‘oq yerlarining Amudaryo bo‘limiga o‘tishi	Hudud va soliq to‘lovchilar sonining qisqarishi
Moliyaviy	2,2 mln rubl tovon; rus savdogarlariga bojsiz savdo	Xazina daromadining kamayishi, soliq yukining oshishi
Transport	Amudaryoda rus kemalariga imtiyoz; 1887-yilda flotiliya tashkil etilishi	Savdo yo‘llarining Rossiya nazoratiga o‘tishi
Harbiy	Petro-Aleksandrovsk garnizoni; qo‘zg‘olonlarni bostirishda rus qo‘shinlari	Xonning rus harbiy kuchiga bog‘lanib qolishi
Huquqiy	Rus fuqarolari ishlarining rus ma’muriyati tomonidan ko‘rilishi	Xon sud hokimiyatining cheklanishi

Manba: muallif shartnoma qoidalari va adabiyotlar asosida tuzgan.

Buxoro amirligidan farqli ravishda, Xivada doimiy rus siyosiy agentligi tashkil etilmadi. Aloqalar Turkiston general-gubernatori hamda Petro-Aleksandrovskdagi Amudaryo bo‘limi boshlig‘i orqali olib borilgan, bo‘lim boshlig‘i amalda xon harakatlarini nazorat qilgan. Rasman Rossiya ichki ishlarga aralashmagan, biroq muhim qarorlar, ayniqsa turkman qabilalari, soliq va suv taqsimotiga oid masalalar bo‘lim boshlig‘i bilan kelishilgan.

Iqtisodiy qaramlik siyosiy qaramlikni mustahkamladi. Kaspiyorti temir yo‘li (1885-yildan) va Amudaryo flotiliyasi (1887-yil oxiri) yuklarning katta qismini karvon yo‘llaridan temir yo‘l va paroxodlarga o‘tkazdi. 1909-yilda xonlikda 81 ta sanoat korxonasi bo‘lgan, 1910–1915-yillarda yana 40 ta barpo etilgan. 1909-yilda Rossiya-Osiyo banki va mahalliy savdogarlar kapitalini birlashtirgan sindikat

tuzilib, yiliga qariyb 3 ming tonna paxtani Rossiyaga eksport qilgan. Xon va yirik amaldorlarga berilgan rus ordenlari va harbiy unvonlar elitani imperiya homiyligiga bog‘ladi; 1910-yilda Asfandiyorxonning taxtga chiqishi ham Rossiya tomonidan tan olinishi bilan qonuniylashtirildi.

Islohot, qo‘zg‘olon va inqiroz

Jadidchilik Xivaga 1913-yil atrofida yetib keldi: Islomxo‘ja tashabbusi bilan rus-tuzem maktabi ochildi, ammo shu yili uning o‘ldirilishi bilan jarayon to‘xtadi. 1915-yilda Junaidxon boshchiligidagi turkman qo‘zg‘oloni Xivaga hujum qildi va 30-iyunda general-mayor Geppener vositachiligida to‘xtatildi. Tadqiqotchilar rus qo‘shinlarining roli haqida turlicha fikr bildiradi: S. Bekker Rossiya xonga harbiy yordamdan bosh tortganini yozsa, boshqa mualliflar rus qo‘shinlari hujumni qaytarishda qatnashganini ta’kidlaydi. 1916-yil boshidagi Junaidxon hujumidan so‘ng rus qo‘shinlari xonlik hududiga kiritildi va Xivada rus harbiy qismi qoldirildi.

Fevral inqilobidan keyin yosh xivaliklar xon hokimiyatini cheklashni talab qildi; Asfandiyorxon 1917-yil 5-aprelda majlis tuzishga va’da qilgan manifest e’lon qildi, biroq konservativ guruhlar tez orada majlis faoliyatini cheklab qo‘ydi. 1918-yil boshida rus qo‘shinlari chiqarib olingach, xon tayanchsiz qoldi, real hokimiyat Junaidxon qo‘liga o‘tdi va xonlik 1920-yil boshida tugatildi.

Xulosa

Rossiya ta’siri ikki tomonlama bo‘ldi. Protektorat xonlikni tashqi hujumdan himoya qildi, qul savdosining tugatilishiga, pochta-telegraf, banklar va yangi korxonalarning paydo bo‘lishiga yordam berdi. Shu bilan birga u xonlikning siyosiy mustaqilligini yo‘qotdi, konservativ tuzumni saqlab qoldi va islohotlarni faqat imperiya manfaatiga mos darajada qo‘llab-quvvatladi. Anneksiyasiz boshqaruv xonni ichkaridan zaiflashtirib, tashqi kuchga qaram qildi; bu kuch chiqib ketgach, xonlik o‘zini saqlab qola olmadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA), I-125-fond (Xiva xonlari devonxonasi).
2. Munis Sh., Agahi M.R. Firdaws al-iqbal: History of Khorezm / Transl. and annot. by Yu. Bregel. – Leiden: Brill, 1999.
3. Лобысевич Ф.И. Описание Хивинского похода 1873 года. – СПб., 1898.
4. Qushshaqov I.I. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xiva xonligida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – Vol. 4, № 5. – B. 400–406.
5. 53. Бахранов Ш. Средняя Азия – как сырьевая хлопковая база Российской империи // O‘zMU xabarlari. Tarix. – 2024. – № 1/7. – B. 14–15.
6. Гендемианский мир 1873 // Большая российская энциклопедия. – URL: https://bigenc.ru/c/gendemianskii-mir-1873-86ded7
7. 58. Хивинский поход 1873 // Большая российская энциклопедия. – URL: https://bigenc.ru/c/khivinskii-pokhod-1873-7d9fe2